

Ж. ТУЛЕБАЕВА

(Алматы)

ДЕШТІ ҚЫПШАҚ ПЕН ТҮРКІСТАН ТАРИХЫ ТУРАЛЫ БІРЕР СӨЗ

Основным источником для написания данной статьи послужило сочинение "Матла' са'дайн ва маджма' ал-бахрайн" Абд ар-Раззак Самарканди, содержащий фактический материал по истории казахского народа XIV-XV века.

Bu makalenin yazılmasında özellikle 14-15 yy.'da Kazak halkının tarihiyle ilgili bilgiler veren Abdurrazzak Semerkandi'nin "Matla-u'l-sa'deyn ve mecme'u'l-bahreyn" kitabı esas olarak alınmıştır.

Парсы тілді тарихи шығармаларда Дешті қыпшақтың көшпелі тайпалары және олардың XIV-XV ғасырлар қарсаңындағы Тимуридтермен қарым-қатынастары жөніндегі көптеген деректер кездеседі. Камал ад-Дин' Абд ар-Раззак ибн Джалал ад-Дин Исках Самаркандидің "Матла' са'дайн ва маджма' ал-бахрайн" ("Қос жұлдыз шоғырының туу орыны және қос теңіздің тоғысуы") атты шығармасы XIV-XV ғғ. Қазақстан және Орталық Азия тарихы бойынша анағұрлым бағалы деректердің бірі б.т.

Аталмыш шығарма анағұрлым толық, қазіргі авторлардың жаңа деректерімен байытылған, сыни тұрғыдан қайта қаралған және мұсылман елдерінің тарихы бойынша нақты да бай деректерді жинақтаған.

Еңбектің авторы Камал ад-Дин' Абд ар-Раззак Самарканди 816/1413 жылы Гератта дүниеге келген. Оның әкесі Шахрух (807/1405 – 850/1447) қол астында жасақ қазысы және имамы болған. Шахрухта қызмет атқара жүріп Камал ад-Дин' Абд ар-Раззак Самарканди 1442 жылдың 13 аңтарында Каликут, Мангалур, Билур (Беднур) қалаларында, айлақты қалалар Боканур, Хинавар және Виджаянагар бектігі сияқты өзі болған мекендерді қамтитын Оңтүстік Үндістанға елшілікпен бірге жіберіледі. Хорасанға 1444 жылы 27 желтоқсанда оралды. 850/1446 жылы Шахрух оны дипломатиялық тапсырмамен Гиланға[1] жібереді. 867/1463 жылы тимурид сұлтан Әбу Саид (855/1451 – 873/1469) Гераттағы Шахрухтың дәруіштер Ғибадатханасына (ханака) шейх етіп тағайындайды. Камал ад-Дин' Абд ар-Раззак Самарканди 887/1482 жылы Гератта дүние салды.

"Матла' са'дайн ва маджма' ал-бахрайн" екі томнан тұрады[2]. Шығарманың бірінші томы 571/1466 жылы, екіншісі 875/1470-71 жылы аяқталды.

Бірінші том Улджайттың (703/1303-1304 – 716/1316-1317) ұлы Әбу Саид илханың 704/1404-1405 жж туылғанынан бастап Әмір Темірдің өліміне дейін және Әмір Темірдің немересі Халил сұлтанның 807/1404-1405 ж Самарқандта таққа отыруын қамтитын 31 бөлімнен тұрады.

Екінші том Әмір Темірдің ұлы Шахрухтың 807/1404-1405 ж Гератта таққа отыруынан бастап Әбу-л-Ғази Сұлтан-Хусайнның 875/1470-1471 ж екінші рет таққа отыруына дейінгі уақыттардағы оқиғаларға арналған.

1380-1381 жж. Токтамыс[3] Ақ және Алтын[4] Орда сынды екі бірдей орданы біріктіруге мүмкіндік алды. Токтамыс Алтын Орданың бұрынғы

күдіретін қалпына келтіруге және айтарлықтай табыстарға жетуге бар күш-жігерін салды. “Токтамысқа тек Бұлғарларға дейінгі Қажы-Тарханнан бастап (Астрахан) бастап Повольже ғана емес, Солтүстік Кавказ, сонымен қатар Волга және Қырымнан батысқа қарайғы облыстар да өтті”[5]. 1383-1384-1387 жылдары Токтамысқа Хорезм де бағынды. Алтын Ордадағы Токтамыс билігі айтарлықтай берік болды. Алайда оған жекелеген жағдайларда 1388 жылы Токтамыс тұтқынға түскен алтынордалық Темір-Құтлық[6] сынды белді қарсыластар да табылды. Сарайға барар жолда Темір-Құтлық қашып кетіп, Самарқандқа жіберілді.

1391 жылының маусым айында Құндызша өзенінің алқабында Әмір Темір[7] мен Токтамыс арасында кескілескен ұрыс болды. Нәтижесінде соңғысы аса ауыр соққыға ұшырап, қалған күштерімен майдан даласынан қашып шықты.

1395 жылы Терек өзені бойындағы ұрыс Токтамыстың күйреуімен аяқталды да, осыдан соң ол бұлғар далаларына жасырынды. Темір Сарайды басып алып, тонады. Алайда Токтамыс сол жылы Сарайды қайта иеленіп, өзінің Алтын Ордадағы жағдайын түзетуге әрекеттенді. Бірақ келесі 1396 жылы Темір-Құтлық оны талқандап, Сарайды алды[8].

1406 жылдың басында Едіге[9] (Идику), эмир ал-умар Шәдібекпен (1400-1407) Хорезмді жаулап алды. Әмір Мусоко қашып кетті, ал Едіге Хорезм басқарушысы етіп әлдебір алтынордалық әмір Инканы тағайындады, ал Болат-хан кезінде (1408-1409-1410) Инка Қалжамен[10] ауыстырылды. 1408-09 жылы Шахрух Халил-Сұлтанды[11] жеңіп, Мәуреннахрда өз билігін нығайтты. Осы жеңіске орай әуелі Самарқандта, одан соң Гератта үлкен салтанат жасалды. Оған Хорезмнен Едігенің өз атынан және Болат ханның[12] атынан жіберген елшілері қатысты. Елшілер Шахрух тарапынан үлкен құрметпен қарсы алынды және Абд ар-Раззак Самарқандидің айтуынша олармен бірге Хорезм мен Дешті Қыпшаққа Хасанко әмірдің басқаруындағы Шахрухтың елшілері жіберілген еді. Гераттық елшілермен Болат ханға, Едіге мен Исабекке[13] сыйлық артқан керуендер жіберілді, ал Шахрух Едігенің қызын өзінің ұлы – Мұхаммед Жөкіге[14] айттыруға рұқсат сұрады. Бұл құдаласу фактісі екі мемлекеттің де тату көршілік қарым-қатынас орнатуға ұмтылғанын дәлелдейді.

1410-1411 жылдың көктемінде Шахрухқа Абакан таваджи келді. Ол Шахрухқа Едігенің Шахрухтың жоғарғы билігін мойындауға дайын екендігін білдірген және оны өзінің әміршісі[15] деп ашық атаған хаты мен сыйлықтар тапсырды.

1410-1411 жылғы Болат ханның өлімінен соң Алтын Орданың тағына Темір хан ие болды. Абд ар-Раззак Самарқандидің айтуы бойынша 1410-11 Едіге Хорезмге қашып кетті. Темір хан жіберген Уджук бахадур мен Газан оны Сам маңайында қуып жетті. Едіге ұрысқа кіріспеді де Үргенішке барып алты ай сонда бой тасалады. Осы уақыттарда Алтын Ордада кезекті мемлекеттік төңкеріс болды. Темір ханды Токтамыстың ұлы Жәлел ад-Дин сұлтан ауыстырды, ал ол Едіге сияқты Хорезм жаққа қашып кетті. Жолда өз

нөкерлерінің қолынан қаза тапты. Уджук-бахадур мен Газан Жәлел ад-Диннің үкімімен Едігемен келіссөзге отырды. Едіге өзіне қойылған: Жәлел ад-Динге сөзсіз бағыныштылық және оның сарайына өз ұлдарының бірін жіберу сынды талаптарға келісті. Газан онымен келісім жасаған соң, Дешті Қыпшақ тарапына бет алды. Алайда Жәлел ад-Дин Едігемен жасалған шарттан шұғыл бас тартып, оған қарсы Құжылай басқаруындағы үш мыңдық қолды аттандырды. Едіге Үргеніштен шығып Куджулай қосынын талқандады. Едігенің қолына мыңдаған тұтқындар мен бай олжа түсті. Тұтқындарды шынжырға кісендеп Үргеніш тұрғындарының арасына бөліп жіберді және тұрғындарға оларды қорғау мен азықтандыруды өлім жазасымен қорқыта отырып міндеттеді. Бұл жайт Хорезм тұрғындарының арасында үлкен ашу-ыза туғызды. Шахрух Хорезмдегі жағдайларды бақылай отырып сәті келгенде 1412-13 ж. сонда жасак аттандырды [16]. Жыл өтпей-ақ, яғни 1413-14 жылдары Шахмалик [17] Хорезмді өз жағына тартып, ол жерден Мұбарак-шах пен оның жақтастарын қуып шықты. Осы сәттен бастап Хорезм тағы да Тимуридтер мемлекетінің құрамына қосылды да, оның басқарушысы болып жоғарыда айтылған әмір Шахмалик тағайындалды.

‘Абд ар-Раззак Самаркандидің айтуы бойынша, Шахрух [18] пен Ұлықбектің [19] Шейх Нур ад-Динмен [20] (1400-1410) күресі жылдарында өзбек ұлысында 1416 жылдың басында Токтамыстың [21] ұлы Жаббарберді ауыстырған Шыңғыс-оғлан билік құрған.

1418-1419 жж. Өзбек ұлысында билік Құйыршық-оғланның ұлы Барак-оғлан [22] мен Тоқай-Темірдің ұрпағы Ұлұк Мұхаммедке [23] таласқа түсті. Нәтижесінде Ұлұк Мұхаммед жеңіске жетті. Барак Самарқандқа қашып барып Ұлықбек сарайынан пана тапты. Соңғысы оған қарулы көмек көрсетіп өзбек ұлысына жіберді. Барак оғлан Ұлұк Мұхаммедтен тағы да жеңіліс тауып Дешті Қыпшақтың таяу маңында ұзақ уақыт қаңғырды. Ұлықбек Баракты қолдаса, Шахрух басқа да Жошы ұрпағы – Ұлұк Мұхаммедпен достық қарым-қатынас орнатты. Ұлұк Мұхаммед елшілер арқылы Ұлықбек пен Барактың одағын ыдыратуға, басқа да Ақ Орданың тағына дәмелілермен күресте Тимуридтар мемлекетін бейтараптандыруға тырысты.

1420 жылы қыркүйек айының ортасына таяу Самарқандқа жыртқыш құстардан, сұңқарлардан, аттар мен асыл бұйымдардан [24] тұратын аса бай сыйлықтарымен Барактың елшісі Суфи-оғлан келді. 1423 жылы Алтын Орданың билігі үшін феодалдық топтардың толассыз күресін пайдалана білген Бара, Ұлықбектің көмегімен өзбек ұлысының билігіне ие болды. Барак-оғлан тағы да бір бәсекелес хан – Токтамыстың ұлы Кепекпен (Худадад) қалтығысып қалды да, оны жеңді. Абд ар-Раззак Самаркандидің жазғанындай Барак-оғлан 1422-1423 жж. ұлыстың үлкен бөлігін билеп отырды. 1428-1429 жж Моғолстандағы Сұлтан Махмұт-оғланмен болған ұрыста Барак-оғлан қаза тапты.

Өз ҒА шығыстану Институтының № 1825 қолжазбасы “Матла’ са’дайн ва маджма’ ал-бахрайн” шығармасынан үзінділер(парсы тілінен аударма)

Сегіз жүз он екінші (1409-1410) жылғы оқиға

(155 б.) Мауреннахрдағы жеңіске орай жақын жатқан жерлердің басшылары мен елшілерінің өз құттықтауларымен келгені жөніндегі естелік.

...Дешті Қыпшақтан және Өзбек мемлекетінен елшілік міндетімен Болат ханның, әмір Идику бахадырдың және әмір Ибсидін адамдары келді және сұңқарлар және [баска] аугер құстар түріндегі патшалық сыйлықтар алып келді. Елшіліктің мазмұны төмендегідей еді: “Жоғары мәртебелім барлық әлемге, оның ішінде Дешті Қыпшаққа да өзінің мейірімділігімен және жақсы істерімен белгілі. Самарқандтың даңқты жерлері негізгі мемлекет және бақыт бастауы болып отырған күндерде, осы уәлаяттар өздерінің құттықтауларын тағы да білдіруді қажет деп тапты. [Біздің] өтінішіміз қазіргі сәттен бастап екі жақты байланыстарды калыпқа келтіру және екі жақтың арасында келісім мен достық болса екен. Бәйіт...”

Жоғары мәртебелім елшілерді марапттауға, оларды патшалық бас киімдер мен мата белбеулермен аптауға тапсырма берді, сонымен қатар Болат-хан, әмір Идику мен әмір Ибси үшін лайықты сыйлықтар бөлді. Болат-ханға жақсы тәрбиеге ие, әрі қызыл сөзді әмір Хасанконы жіберуге бөлді және бақытты ханзада мырза Мұхаммед Жөкі бахадыр үшін [әйелдікке] хан үйінен және Шыңғыс хан ұрпақтарынан ханыша сұрауды және бұған үміткер ретінде маңғыт руынан әмір Идикудың қызын көрсетті. Әмір Хасанко (156 б) жолға шықты.

Сегіз жүз он төртінші (1411-1412) жылдардағы оқиға

(200 б) Хорасанда өткен оқиғалар туралы естеліктер

...[Сонымен қатар] мырза Ұлықбектің қызметшісі Хамзайи Чухра келді, кісенделген түрде моғолдардың[25] бірін жеткізді және Шейх Нұр ад-Дин Моғолстан[26] падишахы Мұхаммед ханға[27] беттегені, ал [Мұхаммед хан] оған көмекке Шам’ и Жаханды[28] жібергені және олар Сайрам[29] маңайына келгені жөнінде мәлімдеді.

(201 б) Әмір Шейх Нұр ад-Диннің екінші бөлігі туралы естелік

Ертеректе айтылғандай Шейх Нұр ад-Дин Самарқанд маңында жеңіліс тапты. Алайда өзін жегідей жеген армандарының әсерінен ол ылғи да түрлі кедергілер жасап және кез-келген себеппен шу көтеретін еді. Сондықтан да ұлы нойон[30] әмір Шахмәлік ұлы таққа мынадай арыз жібереді: “Шейх Нұр ад-Дин бүліктен бас тартпайды, егер Сауранды[31] коршауға алу туралы бұйрық болса ол мүмкін тағы аңдар сияқты қақпанға түседі”. Аса мәртебелі ұлы қаған[32] (Шахрух) “Сол жақтың бұзылуы бойынша істі орындау оған (Шахмәлікке) тапсырылады, өзі пайдалы деп есептеген нәрселердің бәрін жасай берсін”.

Өткен жылғы рамазан айының ортасында (1411 жылдың 14 қаңтарында) Әмір Шахмәлік әмір Мусоко және әмір Хамзаны алғы (маңғылай) шептің тархандары[33] етіп белгілеп Самарқандтан Сауранға бет алды. Бұл туралы хабар әмір Шейх Нұр ад-Динге жеткенде ол кашуға дайындалып, моғолдардан пана іздей бастады. Маңғылайлық әмірлер оның ізінен жүріп отырды және одан қалған адамдарды арыстанның шабуылынан кейінгі ірі кара табынындай немесе қасқыр тигеннен кейінгі қойдың отарындай жасаған соң кері қайтты. Әмір Шахмәлік сол шеттегі жерлерді иеленушілерінің бірі болып табылатын әмір Худайдад Құсайынның ұлы әмір Әбдіхалыққа: “Біздің жасағымыз оралған соң қалай болғанда да өзін еркін сезінген Шейх Нұр ад-Дин Сауранға қайта оралады, [Әбдіхалық] тосқауылда табылуы тиіс. Міне сол кезде оны ұстап алуға болады”. Әмір Әбдіхалық пен әмір Шейх Нұр ад-Дин арасындағы өршіген дұшпандықтан [Әбдіхалық], – мисра[34], – қанжарын дайындап, жолдың басында тосқауылға отырды.

Бұдан хабарсыз әмір Шейх Нұр ад-Дин уәлаятқа келді. Әмір Әбдіхалық кенеттен оған аттарын бағыттады және ұзаққа созылған ұрыстан кейін оның адамдарын шашыратып жіберді. Әмір Шейх Нұр ад-Дин отыз атты жауынгерлерімен тағы да моғолдар жаққа беттеді. //(202 б) Әмір Әбдіхалықтың оны тұтқындауға мүмкіндігі бола тұрса да “егер мен оны бұл жерден лақтырып тастасам, онда мені әмір Шахмәлік мені бұл жерде қалдырмайды” деген оймен тежеліп қалды. Қысқаша айтқанда, әмір Әбдіхалық [үлкен] олжа түсірді, оның ішінде он мың ат болды, алайда ол өзі де иелене алмай он жеті күннен соң қаза тапты.

Қызыр-кожаның ұлы әмір Шейх Нұр ад-Дин Моғолстанның падишахы Мұхаммед-ханға бет алды және ол келісімен сондағы әмір Шахмәліктің елшілері тұтқындалды; осылайша хан өзінің бауыры Шам’и Жаханды [басында] тағайындап он бес мыңдық адаммен Мауреннахрға жорыққа аттандырды. Бұл туралы хабар алған Шахмәлік осы жөнінде ұлы такка мәлімдеді; одан соң мырза Ұлықбек Самарқандта қалды да, әмір Шахмәлік қарсыластарымен соғысуға аттануға шешім қабылдады.

Моғолдар әмір Әбдіхалық адамдарына қауіп тудырып, Сайрам қала-бекінісін қоршап тұрған осы уақыттарда әмір Шахмәліктің жолға шыққаны туралы хабар алған олар оған қарсы аттанды. Олардың жолға шыққаны туралы алдын-ала ескертілген Шахмәлік бір ой ойлады, бұл ой тағдырмен сәйкес келді. Ол былай түсіндіріледі: әмір Шахмәлік өзінің нөкері Шайастамға екі мың даңқты атты әскерлермен алғы шеп түзуді және Янги уәлаятына шабуылдауды, (203 б) осы уәлаятта орналасқан моғол баспаналарын тонауды тапсырды. Шайастам күні-түні жылдамдықпен жол ұта отырып, сондай асығыстықпен, қарсыластарына тұтқиылдан және олар мүлде ойламаған жерден сол бір дұшпандарына тонаушылық [шабуыл] жасады, олардың үйлерін жермен теңестірді, үлкен олжа түсіріп, әмір Шахмәлікке алты мың ат алып келді. Бұл хабарды естіп моғолдар бір-бірінен бөлінді және әрқайсысы өз жағына қашты.

Жоғары мәртебелі бақытты қағанның Мәуреннахрға аттануы туралы естеліктер.

Әмір Шейх Нұр ад-Дин моғолдар арасынан бірде-бір жақтас топтарды жинай алмай, түпкі мақсаты шарасыздыққа тіреліп, айла қолдану әрекетіне кірісті және Моғолстанға адамдар жіберіп, моғолдарға былай деп жар салды: “Мен сіздерге бірнеше рет – “әмір Шахмәлік сіздерге дос емес, ол түрлі кулық-сұмдықтармен келеді”, – деп айттым, сіздер сенбедіңіздер, міне енді ол бүтіндей ұлысты жойды, сіздер өткеннен сабақ алмай, ешбір шара қолданбасаныздар, ол бұдан да үлкен бәлекет алып келеді”.

Мұхаммед-хан үлкен жасакпен Мәуреннахрға қарай шықты (204 б) және бұл туралы хабар Самарқандқа жеткенде, Мырза Ұлықбек бұл оқиға туралы ұлы таққа жеткізді. Жоғары мәртебелі Шахрух жасак жинау туралы бұйрық берді және табыспен және бақытпен бірге Мәуреннахрға шығу туралы шешім қабылдады. Раби' ал-аввал айының соңында сәрсенбіде (1411 ж 22 шілде) астаналық Герат қаласынан Бағи Мухтарға келді және [сол жерден] сансыз әскермен шығып, Мұрғаб суларына жетті. Ұлықбек мырзаның шапқыншысы [осында] моғолдар өз уәлаяттарына оралғаны жөнінде хабар жеткізді. Бұл жағдайға мынадай қысқаша түсінік беруге болады: Мұхаммед-хан өз ордасынан шығып, Янги мен Сауранның арасында орналасқан Иланбаш деген жерге келді; әмір Шейх Нұр ад-Дин оған қосылды; Мұхаммед-хан өзінің мемлекеттік қызметкерлерімен кенес өткізген [кезде], көпті көрген, тәжірибелі адамдар: “Бізге Шейх Нұр ад-Дин үшін күшті және белгілі рулардың бірімен жауласып керегі не, ал күрес немен аяқталатыны әлі белгісіз”, – деді. [Мұхаммед-хан] Әмір Шахмәлікке мынадай хабармен Хафиз атты елшісін жіберді: “Бұдан бұрын біздің арамызда қандай да бір жаулық болған емес, қазіргі жауласу қызғаншак адамдардың кінәсінен болды, кел енді сіз бен біз достасайық; егер де сенімен Шейх Нұр ад-Диннің арасында келіспеушілік туар болса біз Шейх Нұр ад-Динді қорғамайтын боламыз”. Елшіге лайықты назар аударған әмір Шахмәлік оны жақсы көңіл-күймен кері қайтарды және Наурыз Бақшыны шахтық сыйлықтар және сәлеммен Мұхаммед-ханға аттандырды. Екі жақтан да берілгендік сезімдер нақтыланғаны білдірілді.

(206 б) Әмір Шахмәлік бұйрығы бойынша Хуркадақ қолымен Шейх Нұр ад-Диннің қалай жазаланғаны туралы естелік.

Әмір Шахмәлік Моғолстанға беттеген уақытта, Сейхун[35] үстінен көпір салуға шешім қабылдады, әмір Шейх Нұр ад-Дин бұл туралы біліп бір хабаршысын Шыңғыс-оғланға: “Мен әмір Шахмәлікке зиян келтірдім, алайда өзім кешірім сұрай алмаймын, менің тілегім сен екеуіміздің арамызда ара ағайын болсаң деген ой; біздің атымыздан сен уәде берген нәрселердің бәрін біз орындаймыз”, – деген хабармен жіберді. Шыңғыс-оғлан [әмір Шахмәлікке] өзінің қызыл тілімен рақым суын ашу отымен қоса алатын, өзінің белгілі қызметшілерінің бірі – Рамазан өзбекті “Әмірге [Шахмәлікке] деген үміт жауласу ағашы өкініш жемісін беретіні, ал тайталас дәні –

айрылысу қайғысына соқтыратыны белгілі болғандықтан ол өтінішімізді қайтармас және сәлемімізді қабылдар дегенге тіреледі. Баяғы кездерде сіздердің араларыңызда ескі достық және осыған байланысты өзара жарасымдылық болды. Егер енді Жоғарғы мәртебелі қанағаттанған көңілмен тындаса, алдағы уақытта Шейх Нұр ад-Диннің келісімге келуін мен де қолдаймын”, – деген сөздермен аттандырды. Әмір Шахмәлікке оған былай деп жауап қайтарды: “Егер [Шейх Нұр ад-Дин] шынымен келісімге келгісі келсе, [оның] сөзі сенімге қызмет етуі үшін, біздің кесіміміз бойынша Тұман-ағаны, оның бауыры Шейх Хасаниді, (207 б) қызметшісі Шаңқұманы және ұлы Мұхаммедшахты жіберсін; белгілі мақалда айтылғандай: “ыстық сүтке күйген, суық суды үреді”, ал Шейх Нұр ад-Дин бізді сан рет алдап кеткен”.

Шыңғыс [ара ағайындығы] жағынан үміт үзген әмір Шейх Нұр ад-Дин төрт ай тұтқында отырған Омар Табанның қызметшісі Аликанды әмір Мусоко мен әмір Дәулет-кожаға жіберді және ол арқылы мынаны жолдады: “Қашанға дейін сіздер Шахмәлік жағында тұрасыздар? Енді татуласатын уақыт жетті, жүз біздің жағымызда; егер ол қатал [талап] қоя бастаса, сіздер оны жұмсақ қайтарып жіберулеріңіз керек”. Әмірлер [Шахмәлікпен] келіссөздер жүргізді. Әмір Шахмәлік оларды әмір Шейх Нұр ад-Динге жіберді және олардың ізімен Сауранға келіп хабаршысын мынадай: “Егер өз кінәңді мойындасаң: “Мен жаңылыс қадам жасадым” – деп айтасың, біз сонда ғана татуласамыз, ал олай болмаса, онда біздің арамызда тек қана соғыс”, – деген сөздермен жіберді.

Әмір Шейх Нұр ад-Дин бұған: “Егер әмір Шахмәлік екі қызметкерімен бірге қала қақпасына келсе жақсы болар еді, мен де дәл солай екі қызметшімен шығар едім және біз ешбір ара ағайынсыз көзбе-көз сөйлесер едік”, – деп жауап қайтарды. Осы шешімнің негізінде олар екеуі кездесті, амандасты және құшақтасты, сәлем сөздермен хал-жағдай сұрасты. Әмір Шахмәлік оған: “Күллі әлемге белгілі, жоғарғы мәртебелі сахибқыран[36] сенің жағдайыңды жоғары көтеріп, сені өз ұлындай тәрбиеледі, құдайшылығыңды айтшы, құдайдың құлдарынан әлдебіреу сен істегендей тасырлықты осы руға істей алды ма? Жарайды, енді өткен істі еске алмайық – мисра, – ұлылар айтқандай: <өткен іске өкінбейді>. Мен жоғары мәртебелі бақытты қағанның (Шахрухтың) мейірімділігіне сенемін, егер сен кешірім сұрасаң, саған бәлекет жуымайды”, – деді. Әмір Шейх Нұр ад-Дин оған: “Егер бұтақ сынса, оны түзете алмайсың, егер түзетсең, жалғанған жерінде сызат қалады”, – деп жауап қайтарды.

[Осылайша] татуласу ниеті іске аспай қалды. Әмір Шахмәлік жолшыбай Тұман ағаға амандасуға және жоғары мәртебелі сахибқыран кезін еске алуға кірді, сол арада жыласып алды. Әмір Шахмәлік Шейх Нұр ад-Динге: “Күн жоғары көтерілді және ыстық болып кетті, біз демалу үшін, бізге қалқа және жейтін бірдеңелер жібер”, – деген сөздерді жіберді. Осы сөздерімен [әмір Шахмәлік] [әмір Нұр ад-Динді] адастырып жіберді...

Сонымен, әмір Мусоко және әмір Дәулет-кожа бірнеше рет келгенімен, татуласу мәселесі нәтижесіз аяқталып отырды. (209 б) Шейх Нұр ад-Диннің

татуласуға қадам баса қоймайтынына көз жеткізген әмір Шахмәлік Хуркадақ туралы бастаманы талқылауды ұсынды. Әмірлер оған былай деп жауап қатты: “Шейх Нұр ад-Дин осындай жолмен өз өміріне қастандық жасауға жол беретін адамдар қатарынан емес”. Әмір Шахмәлік бұған ештеңе айтқан жоқ және сөз арасында айтқандай: “Бұл істі басқа жолмен шешу мүмкін емес және бұл туралы әлдебіреулерге айту керек емес”, – дей салды.

[Осыдан соң] әмір Шахмәлік әмірлеріне: “Бұл бақытсызға тағы да мейірімді кеңес беріңдер, егер ол өзі немесе оның ұлы жоғары мәртебелі бақытты қағанға бармаса, біз ұятқа қалып, кері қарай ешбір нәтижесіз қайтпау үшін өзінің екі сенімді қызметшісін жіберсін”, – деді. Әмірлер [қала жакка] беттеді: Шейх Нұр ад-Дин олармен өзінің екі атты әскерімен бірге камалға жақын жерде сөйлесіп тұрған кезде, әмір Шахмәлік Хуркадаққа: “Сен маған қандас бауырсың, тіпті одан да жақынсың, егер бүгін сен мен ойлаған нәрсені іске асыру үшін алға қарай нық қадам жасасаң, мүмкін жеңіс бізге сырт бермес және сенің ержүрек есімің тарих беттерінде мәңгіге қалады; әмірлер кері оралғанда сен Шейх Нұр ад-Динге баруың керек; ол сені көрген кезде міндетті түрде сенімен көрісу үшін өзіне шақырады; оған жақын барған кезде, атыңнан түс және ол сені құшақтау үшін еңкейген кезде, сен оны еркектерше және қатты қаусыра құшақтап ал, сенің қолдарың оның арқасында айкасын; қатты қаусырып алған соң оны атынан аударып түс. Оны атынан аудару – сенің, сені қорғау – біздің міндетіміз”, – деді.

Хуркадақ қала қақпасына таяп келді. Шейх Нұр ад-Дин оны байкасымен, дауыстап өзіне шақырды; Хуркадақ атынан түсіп бірнеше рет тізесін бүгіп [тәжім етті], әмір Шейх Нұр ад-Дин еңкейіп, құшағын айқара ашып оны өзіне шақырды; сол кезде зұлым Хуркадақ қолдарын оның арқасына айкастырып бар күшімен төменге тартты және ол жерге құласымен, оны тізесімен жаныштап оның беліне қанжар салды. (210 б) Қамалдың шетінде тұрған Шейх Нұр ад-Диннің екі қызметшісі Хуркадаққа атылды және олардың біреуі Хуркадақтың қолына қылышпен ұрды. Осындай жағдайда Хуркадақ бір тізесімен Шейх Нұр ад-Динді жаныштай отырып, [қызметшінің] атына қылышты дәлдікпен ұрғаны сондай, аттың тұмсығын бөліп түсті. Осылайша қызметкердің атын шошытып, үркітіп жіберіп, сондай күшпен бақытсыз Шейх Нұр ад-Диннің бетінен қылышпен шапты. Нәтижесінде қанжарды ұстап қалғысы келген Шейх Нұр ад-Диннің саусақтарын, сондай-ақ шекесінің жартысын мұрнымен қоса шауып түсті. Әмір Шахмәлік бұны алыстан бір биіктен бақылады, Хуркадақ қолын биік көтерген кезде, аттың басын қоя беріп, екі жүз атты жауынгерлермен қамал қақпасына жетті. Хуркадақ бұл кезде әлі Шейх Нұр ад-Диннің маңында еді, көмек жеткенде ол көтеріліп, екі-үш рет қылышпен Шейх Нұр ад-Диннің басын шапқылап денесінен бөліп алды да, кемсіту ретінде шаңға тастай салды...

Әмір Шахмәлік осындай маңызды істі атқара алған Хуркадаққа рақым мен алғыс көрсетті және оған былай деп айтты: “Біз саған өмір бойы ризамыз”. Хуркадақ болса: “Мен бұл тапсырманы орындау кезінде бірнеше

қиыншылықтарды өткерсем де, жоғарғы мәртебелінің келісіміне деген үміт істі жеңілдетті; мұндай істі қатар жүретін сәттілік болмаса орындау мүмкін емес. Сіздің құлыңыздың атын ұлыс арасында мәңгіге қалдыратын қызмет етуден басқа артық не болуы мүмкін? Бұның бәрі де жоғары мәртебелінің (әмір Шахмәліктің) катесіз ойының нәтижесі”, – деді.

Әмір Шахмәлік осы оқиғадан кейін Сауран қала-қамалын қоршауға алды. Жоғары мәртебелі бакытты қаған әмір Шахмәлікті өзіне шақырды: “Қала халқы сенен есі шығуда, біз адамдар жіберіп оларды шақыру үшін, сен бізге кел”. Мұратына жеткен әмір Шахмәлік өзінің жүзін... бакытты жаққа (Самарқандқа) бұрды.

Сегіз жүз жиырма екінші (1419) жылғы оқиға

(389 б)... Осы жылғы Мәуреннахр өлкесіндегі істердің жағдайы

...Раби’ ал-хираның соңғы күнінде (1419 ж 25 мамыры) мырза Ұлықбек гурганның[37] сарайының табалдырығына маңдайын тигізіп өзбек ұлысынан бет бұрған Барак-оғлан (390 б) келді [және] қолын сүю құрметіне қол жеткізіп, шапағатқа ие болды және ханзадалардың арасынан орын алды; ол Самарқандта біраз уақыт болған соң мырза Ұлықбек Баракқа арнап ханзадаларға лайықты қару-жарақтар дайындауды бұйырды және ол [өзіне] оралуға рұқсат алды.

[Сегіз жүз] жиырма үшінші (1420) жылғы оқиға

(424 б)... Бұл жылы Мәуреннахрда Сауран хәкімі[38] Ядгар Фаттан қайтыс болды, мырза Ұлықбек оның орнына әмір Шах Уәлиді тағайындады.

Сегіз жүз отызыншы (1426-1427) жылғы оқиға

(574 б)... Мәуреннахрдағы оқиға

...Барак-оғлан жағынан дұшпандық әрекеттердің кесірінен мырза Ұлықбектің Сығанакқа[39] аттануы және Мырза Жөкінің Хорасаннан келуі туралы естелік.

Сегіз жүз жиырма сегізінші (1424-1425) жылы өзбек падишахы Мұхаммед-хан ордасын жеңген Барак-оғлан ұлысты билей бастады және сегіз жүз жиырма тоғызыншы (1425-1426) жылы мырза Ұлықбек елінің шекарасына, Сығанак уәлаятына келді. Оның атасы Орыс-хан[40], бұл жайлы бірінші тарауда айтылғандай, жоғары мәртебелінің сахибқыран кезінде Токтамыс-ханды елден қуып шыққан еді. Токтамыс хан жоғары мәртебелі сахибқыраннан пана іздеп келген еді. Орыс хан бірнеше уақыт Сығанакта болып [сол жерге] бір ғимарат тұрғызған еді.

Барак-оғлан сегіз жүз жиырма үште (1420) мырза Ұлықбекке пана іздеп келді және жоғары мәртебелі мырза Ұлықбек оған ұлағат көрсетіп, [оралуға] рұқсат берді. Енді ол Сығанак шекарасына таяп келіп мырза Ұлықбекке елшісін жіберіп былай деді: “Сіздің ұлағатыңыздың арқасында мен өз ұлысымды алдым [енді] сіздің шапағатыңызға үміт артып, сізге жақын келдім”. Алайда

ол [мұнда] рұқсат алудан бұрын келді және “шариғат және яйлақ[41] дәстүрі бойынша Сығанақ маған қарайды, себебі менің атам Орыс хан Сығанақта ғимарат тұрғызған”, – деді. Ұлықбек оған қанағаттанарлық жауап бермеді. Сығанактың әкімі әмір Арслан-қожа тархан Барак оғланның үстінен шағым жасады және мынадай: “оның бағыныштылары осы өлкеге жұт әкелуде, өздерін шексіз билеушілер санайды және өз биліктерімен мақтануда”, – деген мәліметті жіберді.

Мырза Ұлықбек сол өлкеге аттануға шешім қабылдап, үлкен әскер жинады (576 б) және [Гератқа] жоғарғы таққа [өткен] оқиғалар туралы баяндап хабар жіберді. Жоғары мәртебелі [Шахрух] [Ұлықбекті] бейбітшілікке зиян келтіретін соғыс пен жаулықтан сақтандырса да, Мырза Мұхаммед Жөкі туының астында бір жасак жіберуге бұйырды. Он жетінші раби’ ал-ахирда (1427 жылдың 15 ақпаны) Мырза Мұхаммед Жөкі Самарқанд тарапына шықты...

Мырза Ұлықбек гургеннің Барак-оғланмен ұрысы

Мырза Ұлықбек Барак-оғланмен соғысу үшін Сығанакқа аттанған уақытта, Мырза Мұхаммед Жөкі өз жасағымен Хорасаннан Самарқандқа жетті және оның бауыры аттанғанын біліп, аса құрметті сол сәтте бақыттың тізгінін (578 б) Сығанак уәлаяты жағына бұрды және Хорасан мен Самарқандтық жасақтар бірікті. Тіпті ешкім де ханзада Барак соғысуға қабілетті және соғысуға дайындалады деп ойламаған еді. Мырза Ұлықбек рақымсыз түрде сол жаққа бет алды, ал өз-өзіне сабыр ойлаған (579 б) Барак-оғлан қатаң шешіммен нық тұрып барлық жасағын жинады. Ұрыс алаңы төбелі орындар еді, қарсыластар әскерін көз алдына тартып тұрды. (580 б) Екі әскердің әрбірі бір-бірінің қарсысына тұрған кезде, Барак-оғлан Мырза Ұлықбектің әскері өз әскерінен сан есе көп екенін көрді және ол тікелей соққыға шыдай алмайтынын түсінді. Сол кезде [ол] қулыққа сүйеніп, өз әскерін жинады да кенеттен шабуыл жасады.

Екі жақтың әрбірінен де жігіттер мен бозбалалар жүректеріне қадалған жебелердің және дүниені ойрандайтын қылыштардың көмегімен бірі-бірінің кеуделерін кескіледі және бір-бірінің бастарын майдан алаңына допша қағып түсірді...

Санының басымдығына сенген Мырза Ұлықбектің әскерлері “Қаншама рет, Алла жолымен жүрген аз санды әскерлер анағұрлым көп санды әскерлерді жеңді”[42], – деген [аяттың] ақиқатын көре алмады. Қарсыластар ерлікпен және түрлі жерлерде ұрысқа кірісті; Мырза Ұлықбектің сол және он канаттары ауыр жағдайға тап келді. (581 б) Қарсыластар шабуылдады... Жүрек те сондай талқан болды. Ақыр соңында Мәуреннахр әскерлерінде кашудың белгілері мен жеңілістің маскара таңбасы біліне бастады. Мырза Ұлықбекті сасқалақтау мен үрей иектей бастады, ... және [ол] қолынан өз-өзін басқаруды шығарып алған, қадам жасау апатқа алып келу қаупі туған кезде, тіпті ойға келмейтін нәрселердің болуы да мүмкін еді. Әскерлердің дем беру мүмкіндігі тілегендей болмай бара жатқанын көрген Мәуреннахр әмірлері

әмір Ұлықбектің асау атының тізгінен ұстап алып оны майдан алаңынан алып шықты. Ғаламның бірінші батырларының, жоғары мәртебелі қағанның сарай қызметкерлерінің бірінен саналатын және Мәуреннахрға жоғары мәртебелінің рұқсатынсыз Мырза Жөкімен келген, құрлас руынан шыққан Пахлаван Махмұт Дандани ұрыс күні майдан алаңына жетті және ержүректілік пен қаһармандықтың үлгісін көрсетті. Алайда жаудың жеңетінін көрген ол көптеген әрекеттерден кейін Мырза Жөкіні қан сасыған ұрыстан алып шықты және Самарқандқа бет алды. Ұраны мен шеберлігі әрқашан да салтанат пен жеңіс болған әскер, кашуға бет бұрып, талқандалды. Өзбектер болса арман айнасынан да көру мүмкін емес нақты жеңіске ие болды және олардың қолдарына үлкен олжа түсті. (582 б) Бүтіндей Мәуреннахр бей-берекетікке түскені сондай, [тіпті] жақын қолды адамдардың бір бөлігі Самарқандқа қақпасын жауып, қала қабырғаларында отырғысы келді. Алайда бұған қалалар мен өлкелерді қолында ұстап отырған самарқандтық әкім-қаралар тиым салды...

Барак-оғланның әскері бірде-бір сәтті құр жібермей, қалаларды тонаудан және Мәуреннахр мен Түркістанның шетіндегі тұрғындарды тығыздап орналастырудан босай алмай жатты. Осынау үрейлі әрі жағымсыз оқиға туралы хабар Хорасандағы жоғары мәртебелі бағытты қаған құлағына да жетті...

(593 б) ... Жоғары мәртебелі бақытты қағанның Мәуреннахр уәлаяты тарапына сапары туралы естелік

(594 б) ...Жоғарыда айтылып кеткендей Мырза Ұлықбек Барак-оғланмен соғыста жеңіліс тапқаннан кейін, Мәуреннахрда жаппай тәртіпсіздік белең алды. [Осыған орай] жоғары мәртебелі жорық тізгінін берекелі Самарқандқа бұрды және ша'банидің (1427 жылдың 28 мамыры) басында астаналық Герат қаласынан шықты.

(596 б)... Жоғары мәртебелі барлық ұлылығымен падишах тағының ордасы және осынау ұлы және даңқты династияның халифат орталығы болып табылатын Самарқандқа келді...

...Содан соң ол Барак-оғланмен ұрыс туралы сұрады және өткен мәселенің мәнін түсінді; осы кезде Мәуреннахрдың бірнеше әмірлерінің кінәлі екендігі анықталды. Жоғарғы диванда оларды таяқтады. Мырза Ұлықбекке де қатаң сөгіс жасады, оны қатаң сұраққа алды, (597 б) және ханзада біраз уақытқа рақымсыздықта болды. Одан кейін жоғарғы мәртебелі... өзінің қымбатты ұлына сол уәлаятты қайтадан сыйлады және ол елді басқаруды сондай тамаша жанның қолына берді.

Мәуреннахрдың қиырларында жарқырап тұрған жоғары мәртебелі Шахрухтың жеңімпаз жалауының нұрынан Барак-оғлан қолынан тұтанған бүлік оты түбегейлі сөнді. Тілегені қарнына болмаған Барак болса, қасірет шегіп, тізгінді қаңғыру жолына бұрып, ол елді ұнжырғасы түскен кейіпте тастап шықты.

[Сегіз жүз] отыз екінші (1428-1429) жылғы оқиғалар

...(618 б) Жаратушыға шүкірлік, құдіретті ханзадалар мен атақты әмірлерге шапағат көрсету туралы естеліктер; басқа қалалар мен елдер туралы мәлімет

...көк тіреп тұрған орда Салмастың қарсы алдында тұрған кезде, мырза Ұлықбектен Сұлтан Махмұт-оғлан мен Барак-ханның арасында үлкен ұрыс болғандығы және Сұлтан Махмұт Баракты өлтіргені туралы хабармен Мәуреннахр жақтан елші келді.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН СІЛТЕМЕЛЕР

1. Гилян – Каспий теңізінің оңтүстік-батыс жағалауында орналасқан Иранның солтүстік провинциясы
2. ӨЗР Ғылым Академиясының шығыс қолжазбалары жинағы. Тарих. Ташкент, 1998. 124. б.
3. Токтамыс – 1381-1395 жж. Алтын Орда ханы.. 1404-05 ж өлтірілді.
4. Греков Б.Д және Якубовский А.Ю., Алтын Орда және оның құлауы. М. -Л., 1950. 316 б.
5. Бұл да сонда. 323. б.
6. Темір Құтлық-хан – Құтлық-Темірдің ұлы, Темір-бектің ұлы; Тоғай-Темірдің ұрпағы; Алтын Орданың 1396-1400 жж. ханы
7. Әмір Темір – ұлы жаһангер және мемлекеттік қайраткер. 1336-1405 жж. ел басқару жылдары – 1370-1405 жж.
8. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. М. 1965. С. 38.
9. Едіге. Идуку-бек – Алтын Орданың құдіретті уақытша билеушісі, маңғыт мырзаларының рубасы.
10. Абд ар-Раззак Самарканди. Рқп. ӨЗР ҒА ШИ, инв.№ 5374. Л., 247 б.
11. Халил-сұлтан – Әмір Темірдің баласы Мираншахтың ұлы, Мәуреннахрдың 1405-1409 жж. билеушісі
12. Абд ар-Раззак Самарканди. Рқп. ӨЗР ҒА ШИ, инв.№ 5374. Л., 234 б.
13. Исабек – Едігенің ағасы. сол жылдары алтынордалық ханның сарайында сахибхтияр міндетін атқарған.
14. Мұхаммед Жөкі – 1406-1464 жж., Шахрухтың төртінші ұлы (1409-1447 жж.).
15. Абд ар-Раззак Самарканди. Рқп. ӨЗР ҒА ШИ, инв.№ 5374. Л., 240 а.
16. Абд ар-Раззак Самарканди. Рқп. ӨЗР ҒА ШИ, инв.№ 5374. Л., 248 а
17. Шахмәлік – Темірдің, Ұлықбектің және Шахрухтың көрнекті әскери басшысы. Шахрух сұлтанның Хорезмдегі 1413-1414 – 1426 жж.әкімі.
18. Шахрух-мырза – 1405-1447 жж., әмір Темірдің ұлы және мұрагері.
19. Ұлықбек (Мұхаммед Тарағай) – 1394-1449 жж., Шахрухтың үлкен ұлы, Әмір Темірдің немересі.
20. Шейх Нұр ад-Дин - Әмір Темірдің үлкен әмірлерінің бірі.
21. Абд ар-Раззак Самарканди. Рқп. ӨЗР ҒА ШИ, инв.№ 5374. Л., 108 а
22. Барак-оғлан – 1425-1428 жж., Орыс-ханның баласы Құйыршық ханның ұлы.
23. Ұлұк Мұхаммед – шығыс деректерінде Мұхаммед-хан атымен белгілі.
24. Абд ар-Раззак Самарканди. Рқп. ӨЗР ҒА ШИ, инв.№ 5374. Л., 267 а
25. Моғолдар – бұрынғы Шағатай ұлысының шығыс бөлігінде қалыптасқан түркі тілдес этнос (қараңыз. Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. Алматы, 2001. С. 96-136.)
26. Моғолстан – XIV ғасырдың ортасында қазіргі оңтүстік-шығыс Қазақстан мен Қырғызстанның аумағында құрылған. XVI ғ. ортасына дейін өмір сүрген тәуелсіз феодалдық мемлекет.
27. Мұхаммед-хан – Шам* и Жаханның бауыры, Қызыр Қожа ханның ұлы – 1396-1397 – 1399-1400 жж.

28. Шам` и Жахан – Моғолстан падишахы. Қызыр Қожа ханның ұлы – 1396-97 – 1399-1400жж.
29. Сайрам – Екі өзеннің: бір жағынан – Губалық, екінші жағынан – Сайрам-Су арасында орналасқан ежелгі камал-қалалардың бірі.
30. Нойон (ноян) – монғ.әскери шен.
31. Сауран, Сабран – Сырдарияның он жағалауындағы ортағасырлық қала. Қаланың нақты орнын Ә.Х.Марғұлан анықтаған – Түркістаннан солтүстікке қарай 35 шақырым, №30 разьезден 8 шақырым, темір жолдың сол жағында (қараңыз. МИКХ. С.494, 22 ескертпе).
32. Қаған – түрлі шығыс халықтары басқарушыларының атағы.
33. Тархан – әскери, діни және жай алампарға ерекшелігі үшін берілетін атақ: тархандар салықтан босатылады және ерекше маңыз берілді.
34. Мисра – жарты өлең бәйіттің жартысы.
35. Сейхун – Сырдария.
36. Сахибқыран – (құрама жұлдыздар [бақытты] иегері) – Шыңғыс ханға, кейінірек Әмір Темір және Орта Азияның басқа да әміршілеріне қатысты қолданылған марапаттау атағы. Бұл жерде Әмір Темірді білдіреді.
37. Гурген – монғ.сөз, “күйеу” деген мағынаны білдіреді, Шыңғыс хан тұқымдарының ханышаларына үйленгендерге берілетін атақ.
38. Хәкім – басқарушы.
39. Сығанак – Сырдарияның төменгі ағысындағы қалалардың бірі.
40. Орыс хан – Алтын Орданың 1368-1376 жж. ханы.
41. Яйлақ – түркі. жайлау
42. Құран, 2 сүре, 250 аят.